

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Neofilologii

Instytut Filologii Germańskiej

Małgorzata Kraśnik

**Zum Motiv des Todes in der deutschsprachigen Kinder- und
Jugendliteratur (KJL) der Gegenwart. Zu ihrer Rolle und
Funktion im Kontext der Erweiterung des Kulturwissens und der
Perfektionierung der Sprachfertigkeiten der Schüler**

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem
prof. zw. dr. hab. Romana Dziergwy
w Zakładzie Polsko-Niemieckich
Stosunków Literackich

Poznań 2020

Streszczenie

Tytuł przedłożonej rozprawy doktorskiej brzmi: *Motyw śmierci we współczesnej niemieckojęzycznej literaturze dla dzieci i młodzieży. Jej rola w kontekście poszerzania wiedzy o kulturze i doskonalenia sprawności językowych ucznia*. Celem dysertacji jest zebranie, systematyzacja i analiza realistycznych współczesnych niemieckojęzycznych utworów dla dzieci i młodzieży, których motywem przewodnim jest *śmierć* i *umieranie*, a także analiza wybranego utworu w celu wykazania, że ten typ literatury przyczynia się do poszerzania wiedzy o kulturze w szerokim tego słowa znaczeniu oraz stanowi istotny wkład w rozwijanie i doskonalenie sprawności językowych ucznia na lekcji języka niemieckiego jako obcego.

Niniejsza praca stanowi zaproszenie do poznania świata literatury dla dzieci i młodzieży, świata, który nie boi się trudnych, a nawet bolesnych tematów. To ma być odkrywczą wyprawą do miejsca, którego się obawiamy, jednocześnie czując przed nim respekt, ale i ekspedycja dająca siłę i szansę na lepsze poznanie siebie i zrozumienie tego, co w życiu jest naprawdę ważne. Kiedy pojmiemy, że śmierć jest częścią życia, uświadomimy sobie, że jest kluczem do zrozumienia sensu naszego istnienia.

Przedłożona praca doktorska składa się z dwóch części: teoretycznej i empirycznej. Każda z nich podzielona została na kilka rozdziałów, które zajmują się różnymi aspektami literatury dla dzieci i młodzieży wykorzystującej motyw śmierci oraz umierania i badają rolę, jaką ona pełni w zakresie poszerzania wiedzy o kulturze i doskonalenia sprawności językowych ucznia.

Część teoretyczna rozpoczyna się od wyjaśnienia głównych pojęć. W pierwszym rozdziale przedstawiono różne systemy klasyfikacji literatury dla dzieci i młodzieży uwzględniające szereg aspektów, takich jak: rozwój historyczny, rodzaj i gatunek literacki, temat i motyw oraz sposób narracji, a następnie podjęto próbę jej zdefiniowania. Należy podkreślić, że uwzględniono wypowiedzi uczniów VII Liceum Ogólnokształcącego

w Poznaniu, którzy jako adresaci tej właśnie literatury mieli możliwość wypowiedzenia się, co rozumieją przez pojęcie literatury dziecięcej i młodzieżowej. Ankieta, w której uczniowie brali udział, była wprowadzeniem do tematu związanego z twórczością Corneli Funke.

Następnie podjęto próbę zdefiniowania pojęcia *motywu*. W tym celu przywołano definicję Elisabeth Frenzel, która twierdzi, że *motyw* reprezentuje istotny element związany z sytuacją, a jego treść powinna być sformułowana krótko i bardzo ogólnie, oraz Horsta i Ingrid Daemmerich, literaturoznawców, którzy uważali, że *motyw* jest podstawowym elementem dzieła literackiego, dokonali podziału oraz klasyfikacji motywów i zwrócili uwagę na ich wpływ na twórczość poszczególnych poetów i pisarzy oraz na kształtowanie obrazu całej epoki. Odwołano się również do Zygmunta Czernego, który wskazuje na dwa wymiary motywu: duchowy, intelektualny oraz formalny. Wreszcie zwrócono uwagę na to, że literatura dla dzieci i młodzieży tworzy przestrzeń dla wielu tematów i motywów. *Podróż, przyjaźń, outsider, przemoc* to tylko niektóre z nich. Jednym z najstarszych, najbardziej znanych i fascynujących motywów jest motyw *śmierci*.

Śmierć obok narodzin jest najważniejszym wydarzeniem, do którego człowiek dojrzeva każdego dnia. Jest fenomenem, który zajmuje człowieka od tysiącleci, a mimo to ciągle niezrozumiałym i nieodgadnionym. Z jednej strony wzbudza przerażenie i strach, z drugiej fascynuje. Drugi rozdział niniejszej pracy poświęcono tanatologii jako nauce o śmierci człowieka, jej pochodzeniu, zdefiniowaniu i różnym aspektom. Interdyscyplinarny charakter śmierci sprawia, że należy ona do klasycznych tematów wielu nauk, takich jak: filozofia, religia, psychologia czy socjologia, i one są również przedmiotem rozważań tego rozdziału. Zwrócono również uwagę na to, jaki jest stosunek do śmierci i umierania we współczesnym społeczeństwie, na to, jak bardzo chcemy odsunąć ją od siebie, a najlepiej wyprzeć z naszych myśli i naszego życia.

Friedrich Dürrenmatt powiedział, że człowiek jest jedyną istotą, która zdaje sobie sprawę ze skończoności swojego życia, a wypieranie tej wiedzy jest jego jedynym dramatem. Często boimy się poruszać temat śmierci i nie chcemy o nim rozmawiać, zwłaszcza z dziećmi, zakładając, że to problem dla nich zbyt poważny, że są za małe i mogą nie zrozumieć. Drugi rozdział kończy się rozważaniami na temat powstania i rozwoju koncepcji

śmierci wśród dzieci i młodzieży, obejmującej ogół kognitywnych pojęć, wyobrażeń i obrazów, które służą do opisu i wyjaśnienia zjawiska śmierci. Okazuje się, że wyobrażenia młodego człowieka o śmierci zależą od jego wieku, dojrzałości emocjonalnej i społecznej oraz doświadczeń życiowych. Na tej podstawie w psychologii wykrystalizowały się określone poziomy rozwoju dojrzałości wobec śmierci.

Motyw śmierci był i jest obecnie jednym z najbardziej ulubionych motywów i źródeł inspiracji wielu artystów: malarzy, rzeźbiarzy, muzyków oraz oczywiście poetów i pisarzy. Trzeci rozdział poświęcony został realizacji motywu śmierci w literaturze powszechnej oraz w literaturze dla dzieci i młodzieży.

Od początku cywilizacji śmierć była przedmiotem literackich rozważań poetów i pisarzy. I chociaż śmierć w literaturze należy do najstarszych motywów i sięga jej początków, to jednak temat śmierci w dziele literackim na przestrzeni wieków był realizowany w bardzo różny sposób. I to głównie za sprawą zmieniającego się podejścia do śmierci i umierania. Warto jednak wspomnieć, że życie, które kończy się śmiercią, nie zawsze było oczywiste. Przecież w *Starym Testamencie* w *Księdze Rodzaju* (rozdz. 2-5) nieśmiertelny Bóg stworzył człowieka na swój obraz i podobieństwo, zatem w pierwotnym planie bożym człowiek miał cieszyć się życiem wiecznym. Śmierć stała się konsekwencją czynu Adama i Ewy w Edenie. Była reakcją Boga na złamanie zakazu i karą za wykroczenie, jakiego dopuścili się pierwsi ludzie w biblijnym raju. Temat śmierci zawsze był obecny w literaturze, jednak w różny sposób realizowany, w zależności od epoki, filozofii, zrozumienia czy podejścia do samego życia.

Motyw śmierci pojawiał się i pojawia nie tylko w literaturze skierowanej do dorosłego czytelnika, ale również w literaturze dla dzieci i młodzieży, która jest przedmiotem badań niniejszej pracy. W książkach dla młodego czytelnika, tak jak i w literaturze dla dorosłych zmieniał się wraz z rozwojem myśli i zmianami społecznymi.

W niektórych baśniach, np. w *Gevatter Tod* braci Grimm, śmierć jest spersonifikowana, otrzymuje żywą twarz, towarzyszy człowiekowi, pomaga mu, a nawet się z nim zaprzyjaźnia. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że śmierć traktuje wszystkich jednakowo, abstrahując od tego, czy ktoś jest jej przyjacielem czy wrogiem, czy jest bogaty

czy biedny. Baśnie mają charakter dydaktyczno-moralizatorski i zawierają przesłanie, że śmierć jest sprawiedliwa wobec wszystkich i nieunikniona.

W innych baśniach śmierć przedstawiona jest jako stan. Co ważne: nawet jeśli ktoś umiera, życie biegnie dalej.

U schyłku XVIII i w XIX wieku śmierć była przedstawiana w literaturze dziecięcej w sposób bardzo drastyczny. Motyw śmierci, który wówczas odgrywał ważną rolę w utworach dla dzieci, pełnił funkcję pedagogiczno-wychowawczą. Bohaterami utworów *Struwwelpeter* Heinricha Hoffmanna i *Max und Moritz* Wilhelma Buscha są niesforne, niegrzeczne, krnąbrne, przekorne, uparte, złośliwe, a nawet drwiące z innych dzieci, które za swoje psoty i złe zachowanie otrzymują zasłużoną karę. Ta jest nieunikniona, bowiem każde dziecko musi być odpowiedzialne za swoje czyny, bardzo sroga i drastyczna, ale przede wszystkim nieodwracalna. Historie Heinricha Hoffmanna, jak i Wilhelma Buscha są przestrogą dla młodego czytelnika. Pokazują, jak nie należy się zachowywać. Jeśli jesteś nieposłuszny, musisz ponieść karę! Takie podejście do tematyki śmierci w obydwu utworach opierało się na koncepcji, która zakładała wychowanie w duchu autorytarnym.

Z czasem ta koncepcja pedagogiczna została poddana ostrej krytyce i dlatego jeszcze w XIX wieku z powodu zmiany myślenia i podejścia do śmierci zmienił się sposób przedstawienia jej w literaturze dziecięcej i młodzieżowej. Nowy obraz śmierci wywoływał uczucie współczucia i żalu, bowiem bohaterami utworów tego okresu były niewinne dzieci, które albo powoli, w cierpieniu odchodziły dotknięte ciężką chorobą, albo traciły życie na skutek nieszczęśliwego wypadku. Utonięcia w studni, śmierć w płomieniach bądź upadek z wysokości były udziałem bohaterów książek dla dzieci tego okresu. Taka śmierć zdawała się być wprawdzie niesprawiedliwa i dotkliwa, była jednak uwolnieniem od choroby czy cierpienia. Wyobrażenie o szczęśliwym życiu po śmierci i nadzieja na nie przyczyniły się do zgody na śmierć i jej akceptacji w literaturze. Gundel Mattenklott uważa nawet, że głównym zadaniem książek dla dzieci i młodzieży tego okresu było przygotowanie się młodego czytelnika na pogodzenie się ze śmiercią.

W XX wieku po II wojnie światowej pojawia się w utworach literackich śmierć męczeńska. Gundel Mattenklott wymienia powieść autorstwa Selmy Lagerlöf: *Cudowna*

podróż (1906) i historie wojenne jako jedyne przykłady, w których czytelnik ma do czynienia ze śmiercią nieupiększoną.

Wprawdzie temat śmierci w literaturze dla dzieci i młodzieży był obecny w XX wieku, jednak do lat 60. nie był istotny. Sytuacja zmienia się dopiero w latach 70., kiedy w tej właśnie literaturze pojawia się tendencja do realistycznego przedstawiania świata. Ważne dla autorów są problemy młodego czytelnika i to one stają się istotą ich twórczości. Celem nie jest ujawnianie tego, co złe, niebezpieczne, ale podmiotowe traktowanie młodego czytelnika, zwrócenie uwagi na jego problemy oraz na to, że nie wolno pozostawiać go z wątpliwościami i pytaniami samemu sobie. Literatura miała nie tyle wychowywać, ile przełamywać tematu tabu. Ingun Spiecker-Verscharen podkreślała, że dzieci nie żyją pod kloszem, w próżni, a wręcz przeciwnie – na co dzień spotykają się z przeróżnymi problemami, dlatego była zwolenniczką mówienia wprost na tematy związane z seksualnością człowieka, dojrzewaniem, nieumiejętnością odnalezienia się w grupie rówieśniczej, trudnościami i kłopotami życia rodzinnego, z rozstaniem rodziców i rozpadem rodziny, starością i śmiercią.

Znaczącą rolę w historii literatury dla dzieci i młodzieży zajmują trzy książki: *Mały książę* (1943) Antoine de Saint-Exupéry, *Bracia Lwie Serce* (1973) Astrid Lindgren oraz *Oskar i Pani Róża* (2002) Érica-Emmanuela Schmitta. Wyznaczają one punkt zwrotny w dyskusji o śmierci i jako klasyki stały się przedmiotem rozważań w trzecim rozdziale.

W rozdziale czwartym przedstawiono dotychczasowe opracowania dotyczące motywu śmierci w niemieckojęzycznej literaturze dla dzieci i młodzieży. Wprawdzie są dostępne różne monografie, artykuły czy studia dotyczące różnych aspektów tematu: pedagogicznego, religijnego, socjologicznego, ale brakuje szczegółowych, kompleksowych badań i opracowań, zwłaszcza jeśli chodzi o literaturę współczesną.

Rozdział piąty jest refleksją na temat literatury dziecięcej i młodzieżowej w aspekcie literackim, pedagogicznym i społecznym. Ponieważ większą część, to jest 53% zebranego materiału badawczego, stanowią książki obrazkowe dla najmłodszych dzieci, są one ważnym punktem zainteresowań tego rozdziału. Przedstawiono tu pojęcie oraz cechy gatunkowe książki obrazkowej dla dzieci. Omówiono, jak rozwijała się i zmieniała książka obrazkowa na przestrzeni lat. Scharakteryzowano współzależność tekstu i ilustracji. Istotnym punktem

rozważań w rozdziale piątym jest ukazanie funkcji książki obrazkowej dla najmłodszych dzieci, książki dla dzieci i powieści dla młodzieży jako medium socjalizacji, czyli procesu rozwoju społecznego młodego człowieka, polegającego na kształtowaniu jego osobowości, przekazywaniu mu systemu wartości, norm i wzorów zachowań obowiązujących w społeczeństwie. Zdefiniowano pojęcie socjalizacji, wyróżniono różne jej typy oraz zwrócono uwagę na to, że literatura jest narzędziem uspołecznienia młodego czytelnika, idealnym środkiem wychowawczym, wsparciem w jego edukacji, jak i pomocą we wchodzeniu w dorosłość.

W rozdziale szóstym podjęto próbę odpowiedzi na pytanie o cel pracy z literaturą dla dzieci i młodzieży na lekcji języka obcego. Powołano się na badania Benjamina Blooma, który przyporządkował cele nauczania do trzech obszarów i wyróżnił:

- kognitywne cele nauczania, które odnoszą się do wiedzy, myślenia, rozwijających się umiejętności i sprawności intelektualnych i obejmują obok prostych operacji, takich jak reprodukcja materiału, również skomplikowane zadania intelektualne, takie jak produkcja, a więc nadanie materiałowi właściwości nauczania „nowego życia”,
- psychomotoryczne cele nauczania, które kładą nacisk na sprawności motoryczne, na działanie praktyczne,
- afektywne cele nauczania, które odnoszą się do uczuć i emocji. Zakładają one zmianę zainteresowań, wartości, rozwijanie zdolności adaptacyjnych.

Odwołano się również do Ewy Turkowskiej, która proponuje nieco inny podział celów nauczania i wymienia ich pięć. Wśród nich na uwagę zasługują odnoszące się do celów operacyjnych, odpowiedzialnych za zamierzone konkretne osiągnięcia uczniów i opisujące konkretne umiejętności, jakie uczeń powinien nabyć na danej lekcji.

Tekst literacki odgrywa bardzo ważną rolę na lekcji języka obcego. Bernd Kast, w ślad za Kurtem Franzem i Bernhardem Meierem, w publikacji *Jugendliteratur im kommunikativen Deutschunterricht* podaje sześciopunktowy katalog celów nauczania odnoszący się właśnie do pracy z literaturą dziecięcą i młodzieżową na lekcji języka obcego, który uwzględnia:

- postawę jako cel (lektura stanowi formę komunikowania się między tekstem literackim a czytelnikiem, i opiera się, czy też powinna się opierać, na krytycznym stosunku czytelnika do tekstu, co buduje jego postawę, rozwija osobowość, stanowi pomoc w samorealizacji, wychowuje do odpowiedzialności i samostanowienia);
- wiedzę krajoznawczą jako cel (tekst literacki nie funkcjonuje w próżni, jest osadzony w konkretnych realiach społecznych, tak więc jest dla ucznia źródłem informacji o kraju, w którym powstał, o jego historii, kulturze, geografii, społeczeństwie, mentalności ludzi, języku itd.);
- nabywanie umiejętności językowych jako cel (tekst literacki daje uczniowi możliwość obcowania z językiem, jest bogatym źródłem struktur leksykalnych i gramatycznych, pomaga w rozwijaniu czterech najważniejszych sprawności językowych: słuchania, mówienia, czytania i pisanie);
- literaturę samą w sobie jako cel (uczeń jest konfrontowany z różnymi gatunkami, rodzajami i formami tekstu literackiego, typami narracji, ze środkami stylistycznymi, figurami retorycznymi, takimi jak np. metafora czy symbol itd.);
- obchodzenie się z literaturą jako cel (uczeń jest aktywnym czytelnikiem, który krytycznie podchodzi do tekstu literackiego, analizuje, porównuje, komentuje itp.);
- umiejętność czerpania przyjemności (tekst literacki powinien odpowiadać potrzebom i zainteresowaniom ucznia, a obcowanie z nim powinno sprawiać mu przyjemność).

Omówiono różne podejścia do zadań, jakie pełni literatura na lekcji języka obcego, ale szczególną uwagę zwrócono na dwa z nich. Literatura dla dzieci i młodzieży jest bez wątpienia oknem na świat, jest jak tajemnicza podróż w nieznaną, dlatego też tekst literacki dla ucznia jest źródłem wiedzy o świecie, zatem również o kulturze. Przy czym poddane refleksji zostało również pojęcie *kultury*. Oprócz tego literatura dla dzieci i młodzieży niesie ze sobą ogromny potencjał struktur leksykalnych i gramatycznych i przyczynia się do rozwijania sprawności językowych na lekcji języka obcego.

Część empiryczna niniejszej pracy rozpoczyna się od omówienia kryteriów wyboru literatury podmiotu. Niemieckojęzyczna literatura dla dzieci i młodzieży, której motywem jest *śmierć*, zajmuje ważne miejsce wśród książek dla młodego czytelnika. Do analizy wybrano 38 pozycji, wśród których największą grupę, to znaczy 20, stanowią książki obrazkowe dla

najmłodszych dzieci. Grupa książek dla dzieci obejmuje 11, natomiast powieści dla młodzieży 7 utworów. Przy wyborze literatury podmiotu uwzględniono cztery kryteria: kryterium motywu, pochodzenia, czasu powstania oraz rodzaju. Po pierwsze wybrano wyłącznie teksty z motywem *śmierci*, po drugie książki niemieckojęzyczne pochodzące z niemieckiego obszaru językowego, po trzecie literaturę współczesną, to znaczy od 1975 roku, i utwory realistyczne.

Analiza zebranego materiału dokonana została za pomocą metod empirycznych stosowanych w literaturoznawstwie, jakimi są metoda ilościowa i jakościowa. Metoda ilościowa pomogła w uporządkowaniu i posegregowaniu literatury podmiotu, która została podzielona na trzy grupy, z których pierwszą stanowią książki obrazkowe dla najmłodszych dzieci, drugą książki dla dzieci i trzecią powieści dla młodzieży. Uzyskane dane przedstawione zostały w skali procentowej w formie wykresów. Dzięki wnikliwej analizie wszystkich utworów udało się porównać podobieństwa i różnice oraz wyciągnąć wnioski.

Ważnym celem przedłożonej dysertacji było dokonanie analizy jakościowej zebranej współczesnej niemieckojęzycznej literatury dla dzieci i młodzieży. Zostały postawione dwie tezy, których potwierdzenie lub wykluczenie możliwe było właśnie dzięki analizie jakościowej. Pierwsza teza zakłada, że współczesna niemieckojęzyczna literatura dla dzieci i młodzieży z motywem *śmierci* odgrywa bardzo ważną rolę w poszerzaniu wiedzy o kulturze kraju, którego języka uczeń się uczy. Według drugiej tezy literatura ta przyczynia się do doskonalenia sprawności językowej ucznia na lekcji języka obcego.

Analizę jakościową przeprowadzono w oparciu o książkę obrazkową dla dzieci Jutty Bauer pt. *Opas Engel*. Książka pojawiła się w 2001 roku i opowiada, zdawałoby się nieskomplikowaną historię, o małym chłopcu, który odwiedza swojego dziadka w hospicjum. Przy okazji każdej wizyty dziadek opowiada wnuczce historie ze swojego życia i przygody, których doświadczył. Z jednej strony opowiada o radosnych chwilach, a z drugiej o problemach i sytuacjach bardzo trudnych. Historia życia dziadka osadzona jest w konkretnych ramach czasoprzestrzennych. Przez jej pryzmat uczeń ma możliwość poznania historii Niemiec. III Rzesza, prześladowanie Żydów, II wojna światowa, czasy niedostatku i biedy w okresie powojennym jak kadry z filmu wizualizują historię, przez pryzmat której autorka opowiada o losach starszego człowieka.

Książka zaskakuje, ponieważ Jutta Bauer ukryła w niej w zasadzie nie jedną, lecz trzy historie. Opowiada przy pomocy zarówno słowa, jak i obrazu po pierwsze o chłopcu, który odwiedza swojego dziadka w hospicjum, po drugie o losach dziadka osadzonych na tle ważnych wydarzeń historycznych i wreszcie o tym, jak to anioł przez całe życie czuwa nad dziadkiem, pomaga mu i towarzyszy w różnych sytuacjach życiowych.

Równoległe do tekstu uczeń widzi ilustracje, które odgrywają bardzo ważną rolę, ponieważ uzupełniają tekst. To, czego autorka nie wyraziła słowem, dopowiada obrazem.

Staranna analiza jakościowa wybranej książki miała na celu potwierdzenie tezy, według której współczesna niemieckojęzyczna literatura dla dzieci i młodzieży z motywem *śmierci* przyczynia się do poszerzania wiedzy o kulturze. Pojęcie kultury obejmuje tu wiele aspektów życia, mianowicie historię Niemiec, szkołę, przyjaciół, czas wolny i sposoby spędzania czasu wolnego, pracę, warunki życia oraz śmierć. Kolejnym dążeniem badawczym było sprawdzenie, w jakim stopniu owa literatura przyczynia się do doskonalenia sprawności i umiejętności językowych ucznia. Okazuje się, że niesie ona ze sobą ogromny potencjał struktur leksykalnych i gramatycznych, które zostały zebrane w formie tabelarycznej i wnikliwie przeanalizowane.

Przeprowadzone analizy całkowicie potwierdziły obie postawione tezy, dlatego też wato wykorzystywać literaturę z motywem śmierci na lekcji języka niemieckiego jako obcego.

Podsumowując, należy podkreślić, że współczesna niemieckojęzyczna literatura dla dzieci i młodzieży z występującym w niej motywem śmierci odgrywa ważną rolę w dorastaniu i rozwoju młodego czytelnika. Poruszając różne aspekty śmierci czy też umierania i mówiąc o śmierci wprost, traktuje czytelnika poważnie, z należytych mu szacunkiem. Łamie tematy tabu i nie boi się mówić o emocjach i uczuciach związanych ze śmiercią. Pełni rolę poznawczą, ale i ważną dla dotkniętego w jakiś sposób śmiercią czytelnika rolę terapeutyczną. Uczy wrażliwości i empatii. Do tego na podstawie przeprowadzonej wnikliwiej analizy należy dodać, że przyczynia się do poszerzania wiedzy o kulturze kraju, którego języka uczeń się uczy, jak również do doskonalenia sprawności i umiejętności ucznia.

Niniejsza rozprawa doktorska stara się wnieść istotny wkład do badań dotyczących współczesnej niemieckojęzycznej literatury dla dzieci i młodzieży, w której pojawia się motyw śmierci. Zwraca również uwagę na potencjał, jaki owa literatura ze sobą niesie w kontekście poszerzania wiedzy o kulturze i doskonalenia sprawności językowych ucznia i możliwości wykorzystania jej na zajęciach języka niemieckiego jako obcego. Dane zebrane w trakcie badań z wykorzystaniem metod ilościowych i jakościowych można potraktować jako punkt wyjścia do kolejnych poszukiwań i jeszcze bardziej wnikliwych analiz. Przedłożona dysertacja stanowi przyczynek do dalszych badań w zakresie współczesnej niemieckojęzycznej literatury dla dzieci i młodzieży z motywem *śmierci* i jej wykorzystania na lekcji języka niemieckiego jako obcego.